

Politinė Stasio Šalkauskio kultūros filosofijos prasmė

Alvydas Jokubaitis

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto profesorius
El. paštas: alvydas.jokubaitis@tspmi.vu.lt

Linas Jokubaitis

Lietuvos kultūros tyrimų instituto mokslo darbuotojas
El. paštas: linasjokubaitis@gmail.com

Santrauka. Šalkauskio kultūros filosofija yra politinės filosofijos variantas. Remiantis filosofijos ir demokratijos santykių aiškinimo tipologija, siekiama įrodyti, kad Šalkauskio kultūros filosofija apima ne vieną, o kelias skirtingas filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyvas. Šio autoriaus darbai analizuojami klasikinės ir moderniosios politinės filosofijos idėjų tipologijos kontekste. Tai leidžia parodyti Šalkauskio kultūros filosofijos aktualumą dabartinėms diskusijoms apie demokratiją ir naujai pažvelgti į jos politinę prasmę. Didžiausia įtampa yra tarp Šalkauskio kultūros filosofijos ir politinio liberalizmo koncepcijos. Šalkauskio kultūros filosofijos ir nūdienės politinės filosofijos raidos sugretinimas rodo, kad demokratija vystosi atsiribojimo nuo jo kultūros filosofijos kryptimi.

Reikšminiai žodžiai: Šalkauskis, kultūros filosofija, tautinė valstybė, demokratija.

Political Meaning of Stasys Šalkauskis' Philosophy of Culture

Summary. The philosophy of culture put forward by Šalkauskis is a version of political philosophy. By using a typology of the relationship between philosophy and democracy we attempt to prove that his philosophy of culture encompasses not one but few different understandings of the relationship between democracy and philosophy. By comparing the ideas of Šalkauskis with the issues of contemporary political philosophy we can see that democracy today is developing by distancing itself from the principles that Šalkauskis presented in his philosophy of culture. The philosophy of culture as developed by Šalkauskis has two distinctive features. First of all, Christianity is interpreted through the matrix of

Received: 14/12/2020. **Accepted:** 03/02/2021

Copyright © 2020 Alvydas Jokubaitis, Linas Jokubaitis. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

culture and this is why it becomes compatible with democracy. Secondly, philosophy of culture is consciously transformed into ideology and this transformation is what allowed it to become an important factor in political discussions.

Keywords: Šalkauskis, philosophy of culture, nation state, democracy.

Ivadas

Arūnas Sverdiolas įrodė kultūros filosofijos dominavimą tarpukario Lietuvoje. Jis pastebėjo du susijusius dalykus: ši disciplina yra originaliausias Lietuvos filosofų įnašas ir kartu tęsia politinius tautinio atgimimo ieškojimus¹. Kadangi Sverdiolo knyga pasirodė sovietmečiu, sąmoningai buvo vengiama platesnės politinių pažiūrų analizės. Politikos įtraukimas būtų pareikalavęs didesnės vadinamosios „buržuazinės filosofijos“ kritikos. Stebina, tačiau pokomunistiniu laikotarpiu tarpukario kultūros filosofija toliau yra mažai siejama su politika². Ligi šiol neturime Šalkauskio kultūros filosofijos ir politikos

---

¹ „Kitose srityse, pačių tarpukario Lietuvos filosofų pripažinimu, iš esmės buvo kartojamos Vakarų filosofų idėjos, o kultūros filosofijoje mėginta sukurti originalią koncepciją.“ Sverdiolas A., *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*, Vilnius: Apostrofa, 2012, p. 15. Sverdiolo knyga vadinosi *Kultūros filosofija Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1983.

² Šalkauskio kultūros filosofijos tyrinėjimas politiniais aspektais pokomunistiniu laikotarpiu yra likęs be rimtesnio dėmesio. Iš arčiausiai klausimo tyrinėjimų gali būti nurodyti šie darbai: Balčius J., „Tautos ir tautiškumo išsaugojimo problema Stasio Šalkauskio filosofijoje“, *Logos*, 2004, t. 38, p. 14–21, t. 39, p. 6–14; Dementavičius J., *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015; Donskis L., *Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*, Klaipėda, 1997; Griffante A., *Tra Oriente e Occidente: Stasys Šalkauskis e la sua idea di Lituania*, Trieste: Beitcasa editrice, 2016; Ivanovas B., „Tautinių mažumų problemos Stasio Šalkauskio tautiškumo sampratoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2001, Nr. 3–4, p. 78–85; Jankauskas A., „Pilnutinė demokratija: Stasio Šalkauskio politinės filosofijos palikimas“, <<https://www.bernardinai.lt/2010-12-29-algimantas-jankauskas-pilnutine-demokratija-stasio-salkauskio-politines-filosofijos-palikimas/>>, 2020-09-21; Jokubaitis A., „Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina kaip politikos filosofai“, *Liberalizmo tapatumo problemos*, Vilnius: Versus aureus, 2003, p. 203–227; Knasas J. F. X., „Thomistic Reflections on Stasys Šalkauskis Philosophy of Culture“, *Soter*, 2009, Nr. 29, p. 7–16; Šiliauskas S., *Demokratijos refleksija Lietuvos politinėje mintyje (1918–1940)*, Klaipėdos universiteto leidykla, 2002; Skrupskelis K., „Ateities draugai: ateitininkų istorija (iki 1940 m.)“, *Naujasis Židimis-Aidai*, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2010; Skrupskelis K.,

santykio analizės. Šis autorius manė, kad lietuvių tautinis atgimimas neatskiriamas nuo demokratijos. Tai reiškia, kad neturime Šalkauskio kultūros filosofijos ir demokratijos santykio supratimo. Leonidas Donskis abejojo tarpukario filosofijos siejimo su dabartimi prasmingumu. „Tikras dialogas <...> su tarpukario Lietuvos filosofija taip ir neįvyko. Abejoju, ar apskritai įvyks. Pernelyg daug kas pasikeitė per tuos penkiasdešimt metų, pagaliau neišleidžiant iš akių ir gerokai pakitusių pasaulio realių.“³ Sverdiolas mano kitaip. Jis stengiasi aktualizuoti Šalkauskį. Jo žodžiais, „[f]ilosofų mintys pirmiausia ir labiausiai reikalauja naujo apmąstymo todėl, kad tai jų buvimo sąlyga: jos negali egzistuoti niekaip kitaip, kaip tik iš naujo apmąstomos“⁴. Šis straipsnis yra pastanga aktualizuoti Šalkauskio kultūros filosofiją. Jo tikslas – šio autoriaus kultūros filosofijos ir demokratijos santykio analizė. Tai daroma Šalkauskio darbus skaitant ne tik tarpukario, bet ir vėlesnių laikų politinės filosofijos idėjų požiūriu. Skirtingai negu manė Donskis, Šalkauskis nėra atgyvenęs ir gali dalyvauti šių dienų diskusijose apie demokratiją. Jo požiūris į demokratiją ir tautinę valstybę neprarado aktualumo. Tai norima įrodyti laikantis ne kokios nors vienos pozicijos, bet žvelgiant iš platesnės skirtingų požiūrių perspektyvos.

„1936 metų Deklaracija“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, Nr. 6, p. 380–386; Girnius K., Jankauskas A., Peluritis L., „Pilnutinė demokratija: kūrėjai, pamatinės idėjos, vertinimai“, *Lietuva, kurios nebuvo: pilnutinės demokratijos svarstymai ir vertinimai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016, p. 11–35; Kubekas V., „Sugrįžtant prie organiškiosios valstybės: apie katalikiškos sociologijos įtaką korporatyvizmui“, *Lietuvos istorijos studijos* 42, 2019, p. 66–77. Iš ankstesniu laiku skelbtų darbų nagrinėjami temai svarbūs: Eretas J., *Stasys Šalkauskis*, Brooklyn, New York, 1960; Ereta J., „Šalkauskis idėjų keliais“, *LKMA suvažiavimo darbai*, Roma, 1961, t. 4; Yla S., „Priešybių derintojas St. Šalkauskis“, *Aidai*, 1959, Nr. 8, p. 321–328; Girnius J., „Stasys Šalkauskis kaip „gyvas žmogus“, *Aidai*, 1961, p. 304–316; Pakštas K., „Filosofas St. Šalkauskis brangiam atminimui“, *Aidai*, 1957, Nr. 5, p. 193–201.

³ Donskis L., *Tarp Karlaילו ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*, Klaipėda, 1997, p. 149–150.

⁴ Sverdiolas, 2012, p. 352.

1. *Filosofijos ir demokratijos santykis*

Norint suprasti Šalkauskio požiūrį į filosofijos ir demokratijos santykį, būtina turėti platesnę perspektyvą. Kadangi jo filosofijos ir demokratijos santykio samprata apima ne vieną aspektą, būtina sudaryti tipologiją, rodančią ne tik naudotas, bet ir neaptartas dalyko aiškinimo perspektyvas. Tai, ko Šalkauskis neaptarė savo darbuose, yra ne mažiau svarbu negu tai, ką jis sureiškino. Siūloma tipologija apima platų filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimų spektrą. Ji leidžia pamatyti ir Šalkauskio darbuose aptinkamus, ir ankstesniais laikais suformuluotus, bet jo tiesiogiai neaptartus, ir vėliau atsiradusius požiūrius. Ši interpretacijos strategija padeda lietuvių filosofą suprasti kaip toliau aktualų autorių. Galima sukurti jo ir dabarties filosofų dialogą, kuriuo netikėjo Donskis. Dabartinis demokratijos supratimas nereiškia, kad Šalkauskis yra dėmesio nevertas diskusijos dalyvis. Jo požiūris padeda suprasti dabartinės diskusijas, o šios leidžia naujai pažvelgti į jo filosofiją.

Siūlomi aštuoni filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimai, aptinkami nuo antikos iki šių dienų⁵. Pirmoji aiškinimo perspektyva gali būti apibūdinta kaip šių dviejų dalykų *harmonia praestabilita*. Demokratija suvokiama kaip kritine abejone grindžiamos filosofijos sąjungininkė. Šios perspektyvos šalininkai mano, kad filosofija yra suaugusi su demokratija. Šiai nuostatai atstovauja Alexis de Tocqueville'is. Jo žodžiais, „[a]merikiečiai neskaito Descarteso veikalų, nes socialinė padėtis nukreipia juos nuo spekuliatyvių mokslų, bet jie vadovaujasi Descarteso maksimomis todėl, kad toji pati socialinė

---

⁵ Tipologijos kūrimas nėra pagrindinis šio straipsnio tikslas. Sąmoningai vengiama skirtingoms pozicijoms atstovaujančių autorių pavardžių gausinimo. Pasirenkami Šalkauskio filosofijos interpretacijai labiausiai tinkantys autoriai. Turint du veiksnius – demokratiją ir filosofiją – logiškai gali būti keturios kombinacijos. Tačiau siūloma tipologija pagrįsta platesniu požiūriu. Tas pat filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo loginis vienetas turi kelias skirtingas interpretacijas, kurios pateikiamos kaip savarankiškos aiškinimo perspektyvos. Be to, Šalkauskiui suprasti svarbus yra ne tik demokratijos ir filosofijos, bet ir jos bei mokslo santykis.

padėtis savaime nuteikia jų protus jomis vadovautis“⁶. Nors dauguma klasikinių filosofų kritiškai žiūrėjo į demokratiją, Tocqueville’is manė, kad ši santvarka priklauso nuo filosofijos metodo. Šalkauskio kultūros filosofijos iškilimas yra sudedamoji moderniosios demokratijos įsitvirtinimo dalis. Būdama tautinio sąjūdžio tęsinys, ši filosofija negalėjo nesutarti su demokratija. Didesnių problemų iškilo tik su ideologinių uždavinių skyrimu šiai disciplinai, tačiau tai jau kitas analizės klausimas.

Antrosios demokratijos ir filosofijos santykio aiškinimo perspektyvos šalininkai mano, kad filosofija nesuderinama su demokratija. Galima skirti radikaliają ir nuosaikiąją šios perspektyvos versiją. Radikalaus filosofijos ir demokratijos atskyrimo šalininkai mano, kad ši santvarka iš esmės prieštarauja filosofijai. To chrestomatinis pavyzdys yra Sokrato konflikto su Atėnų demokratija istorija. Šiam požiūriui atstovaujančio Michaelo Walzerio nuomone, filosofiją ir demokratiją skiria gilūs prieštaravimai – filosofai gina tiesą, o demokratams rūpi protas, o demokratams valia, filosofai pabrėžia dorybes, o demokratai laisvą pasirinkimą, pirmieji yra monistai, o antrieji pliuralistai. Walzerio žodžiais, „[d]emokratija neturi pretenzijų filosofijos srityje, o filosofai neturi išskirtinių teisių politinėje bendruomenėje“⁷. Žvelgiant iš šios perspektyvos, Šalkauskis gali būti kritikuojamas kaip metantis iššūkį pliuralizmui. Jo noras sukurti visai tautai tinkančią filosofiją nesuderinamas su piliečių teise gyventi pagal savo moralinius, religinius ir filosofinius įsitikinimus. Walzeris ir kiti panašiai mąstantys autoriai Šalkauskiui gali priekaištauti dėl bandymo filosofiją padaryti demokratijos pagrindu, nes demokratinės visuomenės piliečiai neturi pripažinti vienos filosofijos, kuri privalo būti patraukta į privatų gyvenimą.

Trečiasis, nuosaikiuoju vadintinas, demokratijos ir filosofijos santykių aiškinimo tipas yra vienas rimčiausių iššūkių Šalkauskio

⁶ Tocqueville A., *Apie demokratiją Amerikoje*, vertė V. Petrauskas, Vilnius: Amžius, 1996, p. 467.

⁷ Walzer M., „Philosophy and Democracy“, *Political Theory*, 1981, No. 3, p. 397.

filosofijai. Jo reprezentantu gali būti pasirinktas Leo Straussas. Šio autoriaus nuomone, modernioji filosofija nutraukė ryšį su neistoriniu pažinimu, tvirtindama, kad visas žmogaus mąstymas yra istoriškas, be kokių nors transistorinių elementų. Straussas mano, kad filosofija turi pažinti ne istoriškai kintančias nuomones apie demokratiją, bet jos nekintamą esmę. Modernybė filosofiją pakeitė idėjų istorijos tyrinėjimais. Šis filosofijos pakeitimas idėjų istorija neišvengiamai paliečia demokratijos supratimą. Vietoj filosofijos įsigali istorizmo principu grindžiamas mokslinis demokratijos aiškinimas:

Yra paslaptina nustatytoji harmonija tarp naujojo politikos mokslo ir tam tikros liberalios demokratijos versijos. Tariamai vertybėms neutralią politinių fenomenų analizę kontroliuoja atvirai neišsakytas naujojo politikos mokslo įsipareigojimas liberaliosios demokratijos versijai. Ši liberalios demokratijos versija nėra atvirai ir nešališkai aptariama, apsvarsčius visus susietus „už“ ir „prieš“.⁸

Istorizmas atmeta geros visuomenės klausimą, nes į jį pasidaro neįmanoma atsakyti dėl besitęsiančios pažangos. Vakarų politinė filosofija prasidėjo nuo nekintamų teisingumo principų ieškojimo. Modernusis istorizmas pagrįstas absoliučiu principų atmetimu. Viskas pasidaro istoriškai kintančios nuomonės. Tai keičia ir demokratijos supratimą. Ši santvarka pradedama suvokti kaip „reliatyvizmo metodo“ įkūnijimas. Vienodai gerbtinas pasidaro bet kuris požiūris ir atmetami absoliutūs principai. Panašiai kaip moksle, viskas paverčiama procedūromis ir hipotezėmis, tai pastebėjo Tocqueville'is. Žvelgiant iš filosofijos ir istorizmo priešpriešos perspektyvos, Šalkauskio kultūros filosofija yra istorizmo paveiktos filosofijos pavyzdys. Kaip kultūros filosofas jis yra visiškai modernus autorius. Tačiau Šalkauskis nėra nuoseklus istorizmo šalininkas, nes kalba apie Dievą. Jo nuomone, neegzistuoja nieko absoliutaus, išskyrus Dievą. Šalkauskis dar nesuvokia filosofijos ir demokratijos ryšio su istoriz-

---

⁸ Strauss L., *Liberalism Ancient and Modern*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1995, p. 222.

mu problemiškumo. Jis nemato, kad demokratija nesuderinama ne tik su politiniu, bet ir religiniu absoliutizmu. Ši santvarka pripažįsta tik istorinius standartus. Istorizmas ir demokratija neigia absoliučius principus ir stovi reliatyvizmo pusėje. Tik dėl nenuoseklumo demokratiai pripažįsta vieną absoliučią tiesą, teigiančią liaudies pirmenybę. Liaudis arba tauta moderniojoje demokratijoje užima anksčiau Dievui skirtą vietą.

Ketvirtoji demokratijos ir filosofijos santykio aiškinimo perspektyva yra Strausso požiūrio kritika. Straussas manė, kad istorizmas filosofiją įstumia į naują – moderniąją – Platono olą, ir todėl būtina sugrįžti į pirmąją, dar nepaliestą istorizmo⁹. Pierre'o Manento nuomone, šis sugrįžimas neįmanomas, nes filosofija tapo demokratijos įkaite. Jos keliami klausimai turi būti atviri diskusijai, o demokratija virto vienintele ir geriausia santvarka. Filosofija nepripažįsta autoritetų, o dabartinė demokratija siekia būti vieninteliu politiniu autoritetu. Manento žodžiais, „visa politinė refleksija redukuojama į tai, kas vadinama demokratijos teorija“¹⁰. Demokratija tampa vienintele žaidėja mieste ir jos nebeleidžiama ginčyti. Šalkauskis domėjosi kultūros filosofijos santykiu su istorijos filosofija, religijos filosofija, socialine filosofija ir teisės filosofija, tačiau nė žodžiu neužsimena apie politinę filosofiją¹¹. Jo mokinys Antanas Maceina atvirai džiaugėsi politikos keitimu kultūra: „[S]enoji valstybė buvo daugiau politinė <...>. Tuo tarpu naujoji tautinė valstybė kaip tik eina priešingu keliu. Neapleisdama grynai politinių uždavinių, ji pirmiausiai kreipia dėmesio į kultūrinį gyvenimą, į kultūrinės kūrybos organizavimą.“¹² Tai būdinga ir Šalkauskio minčiai. Jis aiškiai suvokia demokratijos principus, tačiau apie politiką kalba daug mažiau negu apie kultūrą. Šalkauskį mažai domina politinis demokratijos aiškinimas. Jo kultū-

⁹ Žr. Jokubaitis A., Jokubaitis L., „Istorizmo kritika be moralės“, *Problemos*, Nr. 92, p. 23–33.

¹⁰ Manent P., *Seeing Things Politically*, trans. R. C. Hancock, South Bend, Indiana: St. Augustine's Press, 2015, p. 48.

¹¹ Šalkauskis S., *Raštai*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1990, p. 185.

¹² Maceina A., *Raštai*, t. 12, Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 59.

ros filosofija sumanyta kaip politinės filosofijos pakaitalas. Manento stiliumi pripažinus dabartinę politinės filosofijos pajungimą demokratijai, pasidaro lengviau suprasti, kodėl Šalkauskis politinę filosofiją keičia kultūros filosofija. Kadangi demokratija nepripažįsta nekontingentų principų ir, pirmiausia, Dievo autoriteto, samprotavimams apie religiją palankesnė yra kultūros, o ne politikos filosofija. Demokratija yra imanentinė santvarka, ir tai pagrindinis jos ryšio su istorizmu įrodymas. Demokratinė politika religiją prilygina privačiam įsitikinimui. Ši demokratijos aspektą Šalkauskis galėjo apeiti tik siūlydamas kultūrinę religijos interpretaciją. Tai, kas būtų kritikuojama kaip neleistinas iššūkis demokratijos pliuralizmui, negalioja kultūros filosofijai. Tik kaip kultūros filosofas Šalkauskis galėjo susieti demokratiją ir religiją.

Penktajai filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyvai atstovauja liberaliosios demokratijos šalininkai. Johnas Rawlsas politinį teisingumą ir, galima sakyti, demokratiją atskiria nuo piliečių moralinių, religinių ir filosofinių įsitikinimų. Tai dar kartą patvirtina Manento požiūrio pagrįstumą. Rawlsui net nekyla klausimas, „koks režimas geriausias?“¹³ Jis viską grindžia savaime suprantama prielaida, kad demokratija yra vienintelis tinkamas režimas. Ši santvarka suvokiama kaip nepriklausanti nuo filosofijos, kuri paverčiama grynai privačiu reikalu. Rawlso žodžiais, „politikos lygmeniu filosofija turi sau taikyti tolerancijos principą“¹³, t. y. atsiriboti nuo savęs kaip politinio veiksnio, tapti ironiška ir rimtai nežiūrėti į save. Tai reiškia, kad filosofija negali būti suvokta kaip politinio gyvenimo pagrindas. Šalkauskis vadovavosi kita filosofijos samprata. Jis kultūros filosofijai kėlė du uždavinius: 1) pažinti tikrovę ir 2) formuoti tautos ideologiją¹⁴. Žvelgiant iš Rawlso perspektyvos, antrasis uždavinys prieštarauja liberaliajai demokratijai. Politinė visuomenė nėra bendruomenė ir todėl negali turėti ideologijos. Filosofija negali būti demokratinės visuomenės formavimo pagrindas, nes dėl jos turėtų sutarti visi pi-

---

¹³ Rawls J., *Politinis liberalizmas*, vertė A. Degutis, Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 65.

¹⁴ Šalkauskis S., *Raštai*, t. 4, Vilnius: Mintis, 1995, p. 465.

liečiai. Penktoji filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyva panaši į antrąją, tačiau taip radikalai neatmeta filosofijos. Ši suvokiama kaip politiką papildyti galintis veiksnys. Šalkauskis atmetė liberalizmą ir buvo liberaliosios demokratijos kritikas. Jo žodžiais, „[m]odernioji demokratija ėgavo liberalizmo įtakoje grynai formalinį pobūdį“¹⁵. Būtent su liberaliąja demokratija labiausiai kertasi Šalkauskio kultūros filosofija. Tačiau jo kuriama tautinė ideologija taip pat yra demokratinė, nes tautą suvokia kaip demosą, o liberalizmas, jo nuomone, reiškia individualizmą. Jeigu neliktų tautinės kultūros, ši santvarka prarastų pagrindą.

Šeštoji filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyva pažįstama nuo antikos laikų. Apie ją būtų galima plačiau nekalbėti, jeigu jos dažnai nemintų Šalkauskis. Maceinos žodžiais, „[ž]mogiškai būti reiškia filosofiskai būti. Tai buvo programinis Šalkauskio pasisakymas jau 1920 metais“¹⁶. Šalkauskio nuomone, filosofija pajėgi atlikti savo vaidmenį be tiesioginio ryšio su politika. Ji neprivalo įrodinėti savo politinės reikšmės, nes vien tik sąlytis su ja keičia žmonių gyvenimą. Tai reiškia, kad, net nebūdama politinė, ji gali formuoti demokratijos supratimą. Viena populiariausių Šalkauskio darbuose yra „asmeninio tobulinimosi“ sąvoka. Jo nuomone, nėra prasmės klausti, „kam reikalinga filosofijos?“, nes ji neatskirama nuo gyvenimo prasmės klausimų¹⁷. Ši požiūrį Šalkauskis siejo su demokratija: „Žodžiu tariant, visuomenės ir valstybinės santvarkos tobulumas priklauso ne tik nuo visuomenės narių ir piliečių, bet ir nuo valdytojų arba valdančiosios grupės asmeninio tobulėjimo.“¹⁸

Septintąją filosofijos ir demokratijos santykio perspektyvą gerai reprezentuoja marksizmas, kurio šalininkai pasidaliję į dvi nesuta-

¹⁵ Šalkauskis, 1996, p. 284.

¹⁶ Maceina, 2007, p. 534–535.

¹⁷ „Čia betgi ne vieta dėstyti šita amžinoji filosofija, – tai ateities darbas. Šiuo momentu tėdrįstu vien tvirtinti, jog panaudoti jinai tautinės mūsų kultūros reikalams yra tinkamas uždavinys lietuvių filosofams.“ Šalkauskis S., *Raštai*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1990, p. 41.

¹⁸ Šalkauskis, 1996, p. 391.

riančias – filosofų ir ideologų – stovyklas. Šalkauskis taip pat formulavo įvairiausias – tautos, krikščioniškos politikos, ateitininkų – ideologijas. Šiuo požiūriu jis artimas kitiems ideologijas kūrusiems filosofams, iš kurių ryškiausias yra Karlas Marxas. Jo nuomone, filosofija yra ideologija, panašiai kaip mokslas, teisė, religija ir menas. Šalkauskis taip pat nebijojo būti ideologas. Jo žodžiais, bet kuris visuomenės gyvenimo reiškinys „turi pagrindą idėjų srityje“¹⁹. Dažnai sunku suprasti, kada Šalkauskis kalba kaip filosofas, o kada – kaip ideologas. Marksas filosofiją pajungė komunistinei revoliucijai, Šalkauskis turėjo mažiau radikalų tikslą – sukurti „tautinę pedagogiką“. Skirtingai negu vokiečių filosofas, jis ideologijos neprilygino ekonomikos antstatui ir nesakė, kad ji žmonių santykius apverčia „aukštyn kojomis tarytum kameroje obskuroje“²⁰. Tačiau abejonių nekelia Šalkauskio noras filosofiją paversti praktinės veiklos pagrindu. Vienas iš garsesnių jo darbų vadinasi „Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra“. Jo nuomone, visos visuomenės gyvenimo krizės ir antikrizės prasideda nuo idėjų, o tai reiškia – nuo ideologijų. Šiuo aspektu Šalkauskio pažiūros mažai analizuotos. Jis filosofijos ir demokratijos santykį lengvai paverčia demokratijos ir ideologijos santykiu²¹.

Aštuntoji filosofijos ir demokratijos santykių aiškinimo perspektyva susijusi su moderniojo mokslo vaidmens supratimu. Filosofija

---

¹⁹ Ibid., p. 275.

²⁰ Marksas K., Engelsas F., *Vokiečių ideologija*, vertė A. Kanapeckas, Vilnius: Mintis, 1974, p. 20.

²¹ Šį dalyką pastebėjo Arvydas Šliogeris. Jo žodžiais, „[d]u kartus lietuviškoji filosofija bandė išsiriti iš lopšio ir atsistoti ant savo kojų. Ir abu kartus lopšinė jai dainavo sirena vardu Ideologija: trečiajame dešimtmetyje – klerikaline, penktajame – proletarinė“. Šliogeris A., *Sietuvos. Eseištikos rinktinė*, Vilnius: Mintis, 1992, p. 178. Sverdiolo nuomone, „St. Šalkauskis ideologijos nesuprato kaip mes postmarksistiškai – kaip iškreiptą sąmonę. Ideologija jam yra viena filosofijos pusė, o pedagogika kita – tai socialinė sklaida, idėjos išpopuliarinimas tarp žmonių. St. Šalkauskis, rašydamas filosofinius veikalus, visada turėjo omenyje, kad tai yra tautos ideologija ir pedagogika“. „Ugdyti ne tautiškai, bet tautą. Prof. A. Sverdiolas apie filosofą St. Šalkauskį“, <<https://www.bernardinai.lt/2020-02-04-ugdyti-ne-tautiškai-bet-tauta-prof-a-sverdiolas-apie-filosofa-s-salkauski/>> [2021-02-03].

ir specializuoti mokslai turi skirtingą santykį su demokratija. Pirmoji kalba apie empirinei verifikacijai ir falsifikacijai nepasiduodančius teiginius, o mokslas tiria priežastinius ryšius. Mokslininkai neieško nekintamos demokratijos esmės apibrėžimo ir analizuoja vien tik funkcinius ryšius tarp reiškinių. Tai reiškia, kad jie savo jėgomis nepajėgūs atskirti demokratijos ir kitų politinių režimų, nes tam būtina suvokti kokybinius, o ne vien tik kiekybinius skirtumus. Būtent šiam tikslui pasitelkiama filosofinė analizė. Šalkauskis nesuprato filosofijos konkurencijos su „specialiaisiais“ mokslais. Jis buvo mokslų ir filosofijos bendradarbiavimo šalininkas – „filosofijai nevalia kištis į specialiujų mokslų sritį, panašiai kaip šie negali kištis į filosofijos sritį“²². Šalkauskis nesuvokė, kad specializuotų mokslų atstovai dėl vertybinio neutralumo negali kalbėti apie jam rūpimus dalykus – „vi-suomeninio veikimo principus“, „tautinės politikos imperatyvus“, „krikščioniškąją politiką“, „ideologinius dabarties krizės pagrindus“ ir „tautos ideologiją“. Dėl vertybinio neutralumo mokslininkams nėra skirtumo tarp tautų ir kultūrų. Jie mato kitus demokratijos aspektus negu filosofai. Pastarieji šią santvarką gali sieti su absoliučiais ir nekintamais principais, o mokslininkai apsiriboja laikiniais ir reliatyviais ryšiais.

2. Kultūros filosofija kaip politinės filosofijos pakaitalas

Filosofijos ir demokratijos santykių aiškinimo tipologija leidžia geriau suprasti Šalkauskio kultūros filosofiją. Jis rėmėsi trimis dalyko aiškinimo perspektyvomis, tačiau ne visos jos vienodai išvystytos. Kaip jau buvo sakyta, didžiausias iššūkis yra trečioji perspektyva. Strausso žodžiais, „istoristai lemiamą reikšmę priskyrė tam požiūriui į žmogų, kuris kyla iš istorijos tyrimų, bet šie ypač domisi ne tuo, kas pastovu ir universalu, o tuo, kas kinta ir kas yra unikalūs“²³.

²² Šalkauskis, 1990, p. 90.

²³ Strauss L., *Prigimtinė teisė ir istorija*, vertė A. Radžvilienė, Vilnius: Tyto alba, 2017, p. 33.

Šalkauskio kultūros filosofija neatlaiko Strausso kritikos. Jis teigia Dievo transcendenciją ir kartu vykdo laikinos bei lokaliios lietuvių kultūros tyrimus. Sverdiolas pabrėžia pedagoginį Šalkauskio kultūros filosofijos patosą²⁴. Jo kultūros filosofijos pedagoginė orientacija neatskiriama nuo lietuvių tautos, o ši yra suaugusi su istoriškai kintančia kultūra. Kadangi tauta priklauso nuo istorijos permainų, tokia pat pasidaro ir jos analizei skirta kultūros filosofija. Šalkauskiui nepavyko suprasti, kad istorizmas iš esmės keičia religijos supratimą. Krikščionys savo tikėjimo nesuvokia kaip kultūros. *Naujajame Testamente* nėra žodžio „kultūra“²⁵. Šalkauskio kultūros filosofija religiją siekia paversti kultūros reiškiniu. Tai daryti jį verčia noras sukurti visos lietuvių tautos, o ne tik katalikų ideologiją.

Istorizmas atmeta absoliučius ir nekintamus principus, todėl juo grindžiama kultūros filosofija taip pat pasidaro reliatyvistinė. Vienos epochos principai netinka kitai epochai. Šalkauskis kalbėjo apie kultūros pažangą, tačiau nesuvokė, kad ji nėra būtinais ryšiais susieta su tautine valstybe. Ten, kur viskas istoriška, ši valstybė tampa pavaldi istorizmo principui. Pasikeitus kultūrai, tautinė valstybė gali pasidaryti nereikalinga. Būtent taip atsitiko sovietmečiu, kai tautą pakeitė liaudis. Taip vyksta dabar, integracijos į Europos Sąjungą laikais, kai tautą keičia demokratijos be tautos idėja. Pripažinęs kultūros istoriškumą, Šalkauskis neturėjo pagrindo kalbėti apie „istorijoje neįgyvendintą potencialią lietuvių tautos individualybę“²⁶. Kadangi viskas pasidaro istorinė aktualybė, tauta negali turėti jai potencialiai būdingo tikslo. Tačiau Šalkauskis nori būti metafizikas. Jis kalba apie „pirmapradžius lietuvių tautos elementus“, „kategorinius lietuvių tautinės politikos imperatyvus“ ir „tautos pašaukimą“. Tai rodo jo nenorą suprasti, kad istorizmo požiūriu nekintama prigimtis yra atgyvena. Istorizmo principas pagrįstas įsitikinimu, kad viskas yra

---

²⁴ Sverdiolas, 2012, p. 48.

²⁵ Richardo H. Niebuho žodžiais, Kristus „pirmiausia turėjo reikalą ne su istorija, o Dievu, laiko ir erdvės Viešpačiu“. Niebuhr R. H., *Christ and Culture*, HarperOne, 2001, p. 21.

²⁶ Šalkauskis, 1995, p. 30.

laikina, ir todėl nėra prasmės kalbėti apie amžinus tautos „prigimties gelmėse slypinčius pradus“²⁷.

Čia galima pereiti prie ketvirtosios filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyvos. Šalkauskis nesuvokia galimo neigiamo filosofijos poveikio. Ji nebūtinai stovi jam rūpėjusio „dvasinio tobulėjimo“ pusėje ir nesunkiai gali skatinti skepticizmą bei nihilizmą. Filosofija ne tik padeda sukurti naujas politinio gyvenimo formas, bet ir gali jas naikinti. Šalkauskis neapmąsto šio klausimo. Jis nesidomi filosofijai būdingais supaprastinimais ir iškraipymais. Šį dalyką pastebėjo Vytautas Kavolis: „<...> lietuvių kultūrai Šalkauskis skyrė ne žmogaus pasaulyje situacijos *autentiško išgyvenimo uždavinį*, bet didesnių tautų išgyvenimų *formalaus balansavimo* specialybę...“²⁸ Galima ginčytis dėl antrosios Kavolio teiginio pusės, tačiau pirmoji įtikina. Šalkauskio kultūros filosofijai būdingas teorinis formalizmas. Ji neleidžia paaiškinti tų Lietuvos visuomenės gyvenimo aspektų, apie kuriuos jis kalba savo laiške prezidentui Antanui Smetonai: „prarajos tarp visuomenės ir valstybės“, „teisinės santvarkos pagrindų ardyimo“, „servilizmo gilinimo“, „nepateisinamo elementarių laisvių suvaržymo“ ir „kūrybinio pajėgumo stokojimo“²⁹. Šalkauskis suvokia šias politines patologijas, tačiau jų neaptaria kaip kultūros filosofas. Filosofija visada yra nuo juslinio patyrimo atitrūkusi disciplina, tačiau ne tai sukuria Šalkauskio filosofijos problemą. Jis siūlė filosofiją jos nepažįstančiai tautai, ir tai darė remdamasis iš kitur pasiskolintomis teorijomis, nebuvusiomis Lietuvos kultūrinio patyrimo dalimi.

Šalkauskio politiniuose tekstuose vienas populiariausių yra „kultūringumo“ terminas. Jo įsitikinimu, kultūringas žmogus gali būti išugdytas tik tautinėje kultūroje. Prie to dar būtina pridurti, kad jo išivaizduojamas kultūringas žmogus turėjo būti Vakarų ir Rytų kultūras sintetinti sugebantis pilietis, priklausantis nuo krikščionybės sufor-

²⁷ Ibid., p. 204.

²⁸ Kavolis V., *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 266.

²⁹ Šalkauskis, 1996, p. 546–561.

muotos ugdymo tradicijos³⁰. Šalkauskis politiką suvokė kaip kovos už kultūringą lietuvių tautą ir demokratiją įrankį:

„Todėl, norint sulaukti tikro visuomeninės padėties pagerinimo, telieka pradėti tikra pažanga nuo teigiamojo pažangaus darbo visuomeninės kultūros srityje, nebanalizuojant jo pigia politinės kovos reklama.“³¹

Galima klausti, kodėl Šalkauskis politikos filosofiją subordinavo kultūros filosofijai, o ne atvirkščiai? Atsakymą į šį klausimą padeda surasti trečioji ir penktoji filosofijos ir demokratijos santykių aiškinimo perspektyvos. Straussas Carlo Schmitto *Der Begriff des Politischen* recenzijoje pabrėžia išskirtinę kultūros reikšmę moderniajai politinei minčiai. Jo nuomone, visa modernioji politinė filosofija gali būti suprasta kaip kultūros filosofija. Strausso žodžiais, „Hobbesas *status civilis* suprato modernybei būdingos kultūros sąvokos prasme <...> kaip *status naturalis* priešingybę“³². Modernioji politinė filosofija prasidėjo nuo *status naturalis* ir *status civilis* priešpriešos. *Status civilis* atitinka tai, ką Šalkauskis vadina kultūra. Tai modernių filosofų polemikos su krikščionyste dalis. Tačiau Šalkauskis ne tik nenori polemikos su krikščionyste, bet ir ją suvokia kaip pagrindinį kultūros elementą. Jis nori suderinti moderniąją kultūrą ir krikščionybę, ir tai siekia padaryti religiją paversdamas kultūros reiškiniu. Šalkauskio žodžiais, „<...> rūpestingai susimąstęs apie pažangos kelius ir atidžiai dairydamosis dabarties pasaulyje, terandu tik du pažymėtini dalyku: Bažnyčią bei kultūrą“³³. Šios minties autorius yra įsitikinęs, kad katalikiškos pajėgi sukurti modernios kultūros ir tikėjimo sintezę³⁴. Šalkauskis supranta, kad kultūringas žmogus nebūti-

---

³⁰ Sverdiolas, 2012, p. 330–348.

³¹ Šalkauskis, 1996, p. 454.

³² Strauss L., „Notes on *The Concept of the Political*“, Schmitt C., *The Concept of the Political*, trans. J. Harvey Lomax, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1996, p. 105.

³³ Šalkauskis S., *Raštai*, t. 3, Vilnius: Mintis, 1993, p. 62.

³⁴ „<...> katalikiškoje pasaulėžiūroje yra įkūnytas sintezės ir vienybės genijus.“ Šalkauskis, 1996, p. 301.

nai yra krikščionis, o krikščionis nebūtinai yra kultūringas žmogus, tačiau jam tai netrukdo bandyti krikščionybę paversti visiems piliečiams prieinamu kultūros veiksniu. Kadangi demokratija reikalauja atskirti kultūrą ir religiją, jis tai galėjo padaryti tik remdamasis kultūros filosofija. Demokratinė politika reikalauja neutralumo religijai, ir tai neišvengiamai ją atskiria nuo krikščionybės. Tik per kultūros filosofiją Šalkauskis galėjo pasiekti daugumą Lietuvos Respublikos piliečių. Ši disciplina buvo lyg koks krikščionybės principų vertimas į filosofijos kalbą.

Tautinė valstybė kaip politinio gyvenimo forma yra išskirtinis kultūros ir politikos junginys. Ši valstybė išsiskiria tuo, kad pradėjus diskusiją apie politiką būtinai reikia pereiti prie kultūros. Vadinamoji „tautinė kultūra“ yra pagrindinis politinio suvereno atpažinimo požymis. Tautinės valstybės solidarumas grindžiamas kultūra. Šalia jo dar yra politinis solidarumas, pagrįstas lygių teisių užtikrinimu. Feodalinių valstybės kaip teritorijos supratimą tautinė valstybė pakeitė priklausomybe tautai. Georgo Hegelio žodžiais, „tautos valstybinė santvarka sudaro vieną substanciją, vieną dvasią su jos religija, menu, filosofija ar bent jau su jos vaizdiniais ir mintimis ir su jos kultūra apskritai“³⁵. Nors Šalkauskis nedaug kalbėjo apie Hegelį, ši citata tinka ir jo politinei minčiai apibūdinti. Politinę nepriklausomybę išsikovojoji lietuvių tauta savo kovą pradėjo nuo kovos už kultūrinį tapatumą. Šalkauskis kultūrą suvokė kaip politinį dalyką, o kultūros filosofiją – kaip tautinio atgimimo sąjūdžio idėjų tęsinį. Tai nebuvo neokantinių stiliaus kultūros filosofija, siekianti sukurti mokslinę vertybių teoriją. Šalkauskio kultūros filosofija turėjo politinį tikslą – ugdyti lietuvių tautą. Jo žodžiais, „[k]ultūros problema turi Lietuvai aktualios reikšmės dar todėl, kad lietuvių tauta tebestovi, galima sakyti, pradžioje savo tautinio, valstybinio ir apskritai dvasinio kultūrinio atgimimo“³⁶. Be kultūros lietuvių tauta neturėtų tapatumo, o be pastarojo negalėtų atsirasti jos valstybė.

³⁵ Hegelis G., *Istorijos filosofija*, vertė A. Šliogeris, Vilnius: Mintis, 1990, p. 179.

³⁶ Šalkauskis, 1990, p. 165.

Šalkauskis kultūros filosofiją dažnai vadino „tautinio ugdymo pedagogika“. Tai buvo politiniais tikslais sukurta pedagogika. Kavolio nuomone, „Šalkauskio teoriniai darbai buvo daugiau pedagoginiai pritaikymai negu autentiška filosofinė kūryba“³⁷. Maceina padeda suprasti šios pedagogikos esmę: „Šalkauskis buvo pedagogas prasme Platono, kuris siūlė kurti valstybę ne pagal piliečių kasdienos reikalus, bet pagal amžinųjų idėjų reikalavimus.“³⁸ Šalkauskio atveju susiduriame su kultūros filosofijos prilyginimu politinei pedagogikai. Politika nėra visiškai pašalinta, tačiau ji ištirpinama kultūros filosofijoje. Šalkauskis net nesistengė sukurti politinės filosofijos disciplinos ir nerado jai vietos savo kultūros filosofijos sistemoje, apsiribodamas daugiau vien tik publicistiniais politinių klausimų svarstymais. Jis nesidomėjo net politikai artimiausia moralės filosofijos disciplina. Šalkauskis politinę filosofiją suvokė kaip plačią suprastą tautos pedagogiką. Tai dabar retai pasitaikanti filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyva. Liberalios demokratijos šalininkai mano, kad negali būti tautinės pedagogikos ir ideologijos. Jų nuomone, tai prieštarauja demokratijos principams.

3. Politinės filosofijos išstūmimas

Šalkauskis kultūros filosofiją suvokė kaip asmens ugdymo teorijos dalį, o tai numato šeštoji filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyva. Kultūros filosofiją jis suprato kaip pilietinio ugdymo discipliną. Šiuo požiūriu susiduriame su daug platesne už įprastinę politinę filosofiją disciplina. Maceina taip apibūdina Šalkauskio požiūrį į filosofiją: „Šalkauskis buvo filosofas, tačiau savotiška, originalia prasme. <...> Jis būtį suvokė ir nagrinėjo ne pažinimo, ne jos buvimo savyje, ne veikimo, bet gyvenimo atžvilgiu.“³⁹ Neįtikina Maceinos samprotavimo mintis apie gyvenimo pirmumą prieš teoriją.

---

³⁷ Kavolis, 1994, p. 161.

³⁸ Maceina, 2007, p. 539–540.

³⁹ Ibid., p. 521.

Šalkauskis niekada Friedricho Nietzsche'ės stiliumi nepriešino gyvenimo ir teorijos. Jo kultūros filosofija nebuvo gyvenimo filosofija, kaip dažnai aiškinama Nietzsche'ės kūryba⁴⁰. Šalkauskis į filosofiją žiūrėjo ne tik asmens rūpesčio savimi, bet ir bendrojo gėrio akimis. Jis nemokė susitvarkyti dvasios gyvenimo, nes tai, jo nuomone, turėjo padaryti religija. Tačiau kartu Šalkauskis buvo įsitikinęs, jog tai, kas vyksta žmogaus sieloje, turi politinę reikšmę. Kadangi religija negali būti demokratijos pagrindas, Šalkauskis nuo iš krikščionybės perimtų samprotavimų apie „asmeninio tobulinimosi reikalą“ lengvai pereidavo prie filosofinių apmąstymų apie „kultūringą tautą“. Ją jis suvokė pagal moralinę prigimtį, charakterį, pašaukimą ir gyvenimo istoriją turinčio asmens analogiją.

Šalkauskis pirmasis naujai susikūrusios nepriklausomos valstybės reikalą tvarkymą susiejo su filosofija. Jo kultūros filosofija yra pirmoji tokio pobūdžio lietuvių tautos modernizacijos doktrina. Niekada anksčiau filosofija nebuvo toks svarbus Lietuvos gyvenimo veiksnys. Šalkauskis formulavo reformų filosofiją. Zygmuntas Baumanas kultūrą yra apibūdinęs kaip modernių tautų „kryžiaus žygį“ prieš atsilikimą⁴¹. Šalkauskis taip pat siekė įveikti Lietuvos atsilikimą. Tačiau jo darbuose atsirado kultūros universalumo ir lokalumo konfliktas. Lietuvių kultūros atsilikimo įveikimas vertė kalbėti apie universalų pažangos tikslą, tačiau tautinė kultūra reiškia lokalumą. Šalkauskį neabejotinai galima priskirti prie katalikų Apšvietai atstovaujančių filosofų⁴². Kaip ir kiti Apšvietos filosofai, jis susidūrė su liaudies ir elito santykio problema. Jo nuomone, filosofiją pažinusi Lietuvos šviesuomenė turi tautą kreipti į „aukščiausią sąmoningumo

⁴⁰ Vincas Trumpa Šalkauskį apibūdina ne kaip filosofą, o kaip „tautos dvasintoją“. Trumpa V., *Apie žmones ir laiką*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 314.

⁴¹ Kultūra ir civilizacija yra „politinę funkciją numatantys *mots de combat*“. Bauman Z., *Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*, Polity Press, 1987, p. 95.

⁴² Ulrichas L. Lehneris nurodo du katalikiškosios Apšvietos bruožus: 1) remiantis mokslu ir filosofija naujai interpretuoti krikščionybės dogmas; 2) suderinti katalikybę ir moderniąją kultūrą. Lehner U., *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford University Press, 2016, p. 7.

laispni⁴³. Tai neabejotinas elitizmo požymis. Kavolis šiuo atžvilgiu teisus, kalbėdamas apie Šalkauskio atitrūkimą nuo „smulkesnių šachmatininkų“, t. y. eilinių piliečių⁴⁴. Tačiau prie to reikia pridurti, jog tai visuotinė Apšvietos sąjūdžio problema. Norint apšviesti liaudį, pirmiau reikia išugdyti švietėjus. Šalkauskio įsitikinimu, šviesuomenė turi būti pirmiau liaudies. Tačiau tai savaime nereiškia nepagarbos demokratijai. Žodžiai „liaudis“ ir „tauta“ Šalkauskio samprotavimuose pasirodo kaip sinonimai. Jis sąmoningai propagavo dabartinei demokratijai mažai būdingą dvasios elitizmą. Jo žodžiais, „inteligentija yra svarbiausia tiesioginė tautos, visuomenės, valstybės vadovė“⁴⁵.

Galima klausti, ar Šalkauskio kultūros filosofija neprieštarauja demokratijai? Ne todėl, kad jis abejotų šia santvarka, bet dėl nenumatytų teorijos sureikšminimo padarinių. Visiškai suprantamas Šalkauskio noras stiprinti filosofiją jos nepažįstančiame krašte, tačiau tai nebūtinai užtikrina geresnį tikrovės pažinimą. „Teorijos hipertrofija“ (Manento terminas – *A. J.; L. J.*) vietoj įsivaizduojamos pagalbos gali tapti praktinę orientaciją griauančiu veiksmu:

Sunku suvokti *politinę* moderniosios valstybės prasmę, nes turime rimtą pagrindą ginčytis, ar ji tikrai ir autentiškai yra politinė institucija. Ji visiškai pagrįstai gali būti suvokiama kaip teorinio požiūrio į žmonių pasaulį išraiška ir sukonkretinimas.⁴⁶

Tai, ką Manentas sako apie politikos supratimo pajungimą teorijai, galima pritaikyti Šalkauskio kultūros filosofijai, kuri taip pat yra per didelio teorijos sureikšminimo pavyzdys. Sverdiolo žodžiais, „Šalkauskio filosofijoje esama neatitikimo ar įtampos tarp teorinės ir praktinės filosofijos“⁴⁷. Tai galima paaiškinti kitaip. Šalkauskio kultūros filosofija mažai kalba apie eilinių piliečių savivoką. Šiai disciplinai piliečių

---

⁴³ Šalkauskis, 1990, p. 40.

⁴⁴ Kavolis, 1994, p. 322.

⁴⁵ Šalkauskis, 1995, p. 554.

⁴⁶ Manent P., *Natural Law and Human Rights. Toward Recovery of Practical Reason*, trans. R. C. Hancock, University of Notre Dame Press, 2020, p. 24.

⁴⁷ Sverdiolas, 2012, p. 284.

savivoka turėtų būti vienas svarbiausių dalykų, tačiau Šalkauskis nori ne tiek pažinti lietuvių kultūrą, kiek suformuoti jos ideologiją. Šis uždavinys neišvengiamai nustelbia kultūros pažinimo uždavinį. Donskio nuomone, „kultūros principas, lygiai kaip ir gausūs tautinės kultūros plėtojimo projektai, <...> nuo lietuviškojo gyvenimo kasdienybės ir apskritai kultūrinio gyvenimo tikrovės buvo atsiję...“⁴⁸ Šalkauskis buvo daugelio praktinių iniciatyvų autorius, tačiau jo filosofija liko atitrūkusi nuo tikrovės. Filosofija yra spekuliatyvaus mąstymo sritis, ir dėl to Šalkauskiui negalima priekaištauti. Jo problema kita – pasiūlytos teorinės konstrukcijos sunkiai rasdavo ryšį su Lietuvos tikrove. Jos formavosi ne kaip vietinių filosofinių diskusijų tęsinys, bet kaip iš kitų kultūrų pasiskolintų sąvokų, kategorijų, teorijų ir argumentų pritaikymas. Tai reiškia, kad lietuvių kultūros supratimas buvo formuojamas į ją žvelgiant per iš kitų kultūrų pasiskolintų sąvokų ir teorijų prizmę. Nepaisant neabejotino Šalkauskio rūpesčio Lietuva, jo kultūros filosofija išaugo ne iš jos kultūros, bet buvo skolintų teorinių prielaidų vedinys. Galima sakyti, kad susitiko du iš skirtingų šaltinių kylantys reiškiniai – lietuvių kultūra ir filosofija.

Šalkauskis pirmasis filosofiją sujungė su Lietuvos tikrove. To niekas lig šiol nėra geriau padaręs. Tačiau ne viskas priklausė nuo Šalkauskio intencijų. Pagrįstai galima klausti, ar jo kultūros filosofija neprasilenkė su tarpukario tikrove? Tai sunkus ir kol kas mažai analizuotas klausimas. Daug lengviau kalbėti apie Šalkauskio įtaką. Sovietmečiu jis buvo suvokiamas kaip lietuviškojo patriotizmo ideologas. Tą patį galima pasakyti ir apie jo tarpukario vaidmenį – jo darbai gilino tautinės valstybės supratimą. Tačiau, šalia to, reikia matyti ir kitą reikalo pusę – Šalkauskio kultūros filosofija patyrė nesėkmę. Jeigu ne kaip teorija, tai kaip tautos ugdymo programa. Maceinos žodžiais, „Šalkauskis manė, kad jo projektai sudužo“⁴⁹. Taip atsitiko dėl tikrovės „kokia ji yra“ neatitikties normatyviniams samprotavimams. Remdamasis skolintomis teorijomis, Šalkauskis konstravo mažai su

⁴⁸ Donskis, 1997, p. 46.

⁴⁹ Maceina, 2007, p. 532.

tikrove susietą idealą. Jis sukūrė normatyvinę kultūros teoriją, kuriai nepavyko tapti tikrove. Jo kultūros filosofija neapsaugojo nuo to, ką jis pats 1939 m. pavadino „tautine katastrofa“⁵⁰. Galima klausti, ar gera buvo filosofija, o bloga praktika, ar priešingai – antroji įrodė pirmosios neveiksmingumą? Neatmestina ir trečia galimybė – netikusi buvo ir filosofija, ir praktika. Galiausiai Lietuvos okupacija visiškai nepriklausė nuo kultūros filosofijos.

4. Kultūros išstūmimas iš politikos

Norint užmegzti dialogą su Šalkauskio filosofija, neužtenka referuoti jo pažiūras. Kaip jau buvo sakyta, šį autorių galima įtraukti į dabarties diskusijas. Kurdamas savo kultūros filosofiją, Šalkauskis bandė suderinti filosofiją ir specialiuosius mokslus. Jis dar nesuprato iš aštuntosios filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyvos kylančios įtampos⁵¹. Jo ginti specializuoti mokslai po Antrojo pasaulinio karo stipriai pakeitė demokratijos supratimą. Dar sovietmečiu Sverdiolas sakė negalįs atskirti kultūros filosofijos ir kulturologijos⁵². Tai kur kas ryškiau matyti dabar, kai empiriniai mokslai atvirai vengia įsipareigoti kultūrai, kaip tai darė Šalkauskis. Specializuoti mokslai siekia būti neutralūs vertybėms. Tačiau to neįmanoma nuosekliai padaryti, nes mokslas visada yra kokios nors konkrečios kultūros dalis. Dabartiniai mokslininkai save suvokia kaip universaliuos bendruomenės narius, tačiau kartu jie priklauso lokaliai kultūrai. Šalkauskis tikėjo mokslo pažanga, tačiau nematė mokslo ir lokals kultūros konflikto. Jis kritikavo scientizmą, tačiau nesuvokė jo įtakos tautinei kultūrai masto. Specializuotų mokslų atstovams nėra skirtumo, ką tyrinėti – savo tautos kultūrą ar bet kurios kitos kultūros

---

⁵⁰ Šalkauskis, 1995, p. 543.

⁵¹ Tarpukario metais amerikiečių antropologai R. Benedict, A. L. Kroeberis ir C. Kluckhohnas filosofinę „kultūros“ sąvoką pavertė empirinių kultūros mokslų dalimi. Etnologija tarpukario Lietuvoje domėjosi A. Maceina. Jo interesus rodo *Pirminės kultūros pagrindai*. Žr. Maceina A., *Raštai*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1991, p. 219–393.

⁵² Sverdiolas, 2012, p. 24.

socialinius reiškinius. Po Antrojo pasaulinio karo Vakarų demokratinės visuomenės vystėsi ne Šalkauskio kultūros filosofijos nužymėta kryptimi. Siekdami vertybinio neutralumo, specializuotų mokslų atstovai pašalino teleologinį mąstymą, be kurio neįsivaizduojama Šalkauskio kultūros filosofija. Vertybėms neutralus mokslas nepalieka vietos jo samprotavimams apie tautos kultūrinę misiją. Dėl specializuotų socialinių mokslų įtakos kultūra pradedama aiškinti iš *neutrum* perspektyvos. Pašalinus teleologiją, nuvertinama veikėjo perspektyva, kurią pakeičia neutralaus stebėtojo požiūris.

Šiandien drąsiai galima kalbėti apie Šalkauskio kultūros filosofijos išstūmimą į politinio mąstymo pakraščius. Donskio nuomone, „tarpukario filosofijos tradicijos bei labiausiai išplėtotos jos disciplinos yra galutinai užgesusios. Religijos ir kultūros filosofijos, jau nekalbant apie Šalkauskio, Maceinos ir Girniaus veikalus, tėra iškabos ar savotiškos intelektualinės dekoracijos“⁵³. Tai rodo reikšmingą permainą – demokratija nebesiejama su kultūros filosofija. Išgali Šalkauskio kritikuota liberalioji demokratijos samprata. Pagrindinis dalykas tampa politinių procedūrų laikymasis. Kultūra paliekama filosofams, o politika pradedama formuoti sutariant dėl teisingumo principų. Kultūros filosofijos atskyrimas nuo politinės filosofijos rodo esminį demokratijos ir kultūros santykio supratimo pasikeitimą. Pirma, politika atskiriama nuo kultūros, pastaroji tampa privačiu reikalu, panašiai kaip religijos išpažinimas. Antra, demokratijos atskyrimas nuo tautos reiškia tautinės valstybės vaidmens pasikeitimą. Trečia, tautinės valstybės vaidmens sumenkinimas reiškia ir tautos kaip politinio suvereno nuvertinimą. Savo prasmę praranda Šalkauskio demokratijai skirta tautinė pedagogika, tautinė ideologija ir tautinė pasaulėžiūra. Jos pradedamos aiškinti ir kritikuoti kaip nesuderinamos su demokratijos politiniu nešališkumu, pliuralizmu ir piliečių lygybe.

Politinio liberalizmo šalininkai politiką atskiria nuo moralinių, religinių ir filosofinių įsitikinimų. Tai reiškia, kad kultūros filosofija nebegali atlikti jai Šalkauskio skirto vaidmens. Liberalai mano, kad

⁵³ Donskis, 1997, p. 149.

demokratijai negalima primesti kultūros sampratos. Tiesa, jie patys liberaliai kultūrai suteikia išskirtinį vaidmenį. Nuo Prancūzijos revoliucijos laikų ryškėjęs neutralumas religijai įžengė į naują stadiją. Dabar neutralizuojama kultūra. Demokratija pradeda sieti su individu. Manentas šį požiūrį apibūdina kaip „žmogiškumo religiją“: „Tai *tiesiogiai prieinamas* žmogiškumas, abejingai aprėpiantis „visus žmones“ ir „kiekvieną žmogų“, kuris nesuteikia jokio šaltinio tarpininkavimui.“⁵⁴ Tauta nebegali atlikti politinio tarpininko vaidmens, nes demokratijos pagrindu paverčiamas individas. Nebereikia tautos, kurią Šalkauskis suvokė kaip politinio suvereniteto pagrindą. Tai rodo ryškų kultūros filosofijos vaidmens pasikeitimą – ji tampa politikai neutrali disciplina. Modernioji demokratija pradeda ieškoti grynai politinės interpretacijos. Politikos pagrindu dabar padaromas teisingumas, kaip tai suvokia Rawlsas. Demokratijos sąvokoje į žodžio *demos* vietą vietoj tautos įrašomas išsipareigojimas universaliejiems konstitucijos suformuluotiems principams. Reikšmės netenka ne tik religinis, bet ir kultūrinis valstybės prigimties aiškinimas. Nors vadinamasis „pilietinis nacionalizmas“ taip pat yra suaugęs su konkrečia tauta ir jos kultūra, pirmenybė suteikiama be nuorodų į jas apsieinančiai politinei filosofijai.

Liberaliai demokratijai šiandien nebereikia kultūros filosofijos paramos, kaip tai suprato Šalkauskis. Valstybė suvokiama kaip teisės tvarka, be ryšio su morale, religija ir filosofija. Teisės valdoma valstybė (*Rechtsstaat*) pasidaro svarbesnė už tautinę ir bet kurią kitą kultūrą. Šalkauskis gali būti kritikuojamas kaip politinės pažangos nesupratęs autorius. Jo filosofijai gali būti priekaištaujama dėl nepagrįsto tautos sureikšminimo⁵⁵. Be to, kaip jau buvo sakyta, Šalkaus-

---

⁵⁴ Manent P., *Miesto metamorfozės*, vertė R. Kuokštytė, Vilnius: Valstybingumo studijų centras, 2020, p. 342.

⁵⁵ Tautiškumo klausimai atsiduria už filosofų akiračio, tarytum jie būtų savaimė išsprendžiantys. „Nesirūpinkime tautiškumu, o visų pirma rūpinkimės tuo darbu, kurį atliekame, ir jeigu tas darbas bus padarytas gerai, jis negalės nebūti tautiškas.“ Šliogeris, 1992, p. 189. Šis teiginys prieštarauja Šalkauskio įsitikinimams. Reikia pasakyti, kad jis neatitinka ir paties Šliogerio, kuris dalyvavo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veikloje, patirties.

kis atvirai kritikavo liberalizmo ir demokratijos sąjungą. Jo žodžiais, liberalioji demokratija „stengiasi organizuoti visuomenę politiniu atžvilgiu, tarsi nebūtų Tiesos“⁵⁶. Šalkauskis demokratiją aiškina iš kultūros filosofijos perspektyvos. Dabar įtakingesnis yra teisinis ir politinis aiškinimas. Būtent jam atstovauja penktoji filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyva. Politinio liberalizmo požiūriu piliečiai gali tapatintis su bet kuria jiems patinkančia kultūra, neprarasdami savo politinio tapatumo. Skirtingai negu manė Šalkauskis, demokratija pradedama suvokti be nuorodų į tautą, o kultūra priyginama privačiam įsitikinimui. Tai daug platesnių diskusijų vertas klausimas. Šalkauskis teigus, sakydamas, kad individas būtinai yra kokios nors lokalinės kultūros dalis ir laikantis vien tik liberalizmo politinių principų neįmanoma apibrėžti tautinės valstybės. Tačiau jo oponentai gali priekaištauti dėl visuomenės ir bendruomenės tapatinimo. Visuomenė, skirtingai nei bendruomenė, neturi visus piliečius įpareigojančio kultūros supratimo.

Nepaisant požiūrio į demokratiją permainų, Šalkauskio kultūros filosofija pretenduoja į atskiros filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyvos vaidmenį. Jos išskirtinis bruožas yra demokratijos pajungimas kultūros filosofijai. Skirtingai negu reikalauja politinio liberalizmo šalininkai, Šalkauskis nebijojo sureikšminti tautinės kultūros. Universalius krikščionybės principus jis siekė suderinti su lokalia tautinės kultūros puoselėjimu. Šalkauskio kultūros filosofija dabar susiduria su tuo, su kuo beveik prieš du amžius susidūrė Alexis de Tocqueville'is. Prancūzų filosofas buvo įsitikinęs, kad religijos negalima atskirti nuo demokratijos. Jo žodžiais, „religijai giliai suleidus šaknis į demokratiją, nevalia jos rauti“⁵⁷. Šalkauskis mąstė panašiai. Jo nuomone, „demokratizmas yra ne kas kita kaip nusistatymas normuoti visuomeninius santykius pagal dorinius lygybės, laisvės ir solidarumo principus, kurie giliausią metafizinį pagrind-

⁵⁶ Šalkauskis, 1996, p. 285.

⁵⁷ Tocqueville, 1996, p. 602.

dimą randa kaip tik krikščioniškoje pasaulėžiūroje⁵⁸. Ši metafizinį pagrindimą Šalkauskis pavertė savo kultūros filosofijos pagrindu.

Šalkauskis stengėsi išvengti visiškos krikščionybės redukcijos į filosofiją, nes tai pakenktų tikėjimo autentiškumui. Tačiau nėra abejonės, kad jis norėjo religiją įtvirtinti per kultūros filosofiją. Filosofijos ir religijos jam reikėjo kaip dviejų į tą patį tikslą nukreiptų veiksmų. Galima sakyti, kad Šalkauskis demokratiją norėjo susieti su krikščionyste, ir šiuo požiūriu gali būti kritikuojamas antrosios demokratijos ir filosofijos santykio aiškinimo perspektyvos požiūriu. Kultūros filosofija jo akiratyje atsirado dėl dviejų priežasčių. Pirma, ji leido krikščionybę paversti kultūros aiškinimo pagrindu. Antra, kultūros filosofija labiau derėjo su krikščionyste negu politinė filosofija. Šalkauskis norėjo lietuvių patriotizmą susieti su krikščionyste ir tai galėjo padaryti tik kaip kultūros filosofas, nes ši disciplina taip nesusidūrė su politinio neutralumo reikalavimais. Šalkauskis nenorėjo, kad demokratija būtų grindžiama reliatyvizmu, ir būtent tai jis galėjo pagrįsti tik kaip kultūros filosofas. Tai nėra atgyvenęs požiūris. Krikščionys toliau yra įsitikinę, kad reliatyvizmas žalingas demokratijai⁵⁹.

Išvados

Šalkauskio kultūros filosofija atitinka tris filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyvas. Pirma, jis pritarė filosofijos kaip asmens savivokai savaime vertingo pažinimo idėjai. Antra, pripažino ideologinį kultūros filosofijos vaidmenį ir pats buvo ideologijų kūrėjas. Trečia, teigė filosofijos ir demokratijos, taip pat jos ir mokslo suderinamumą. Šalkauskis sukūrė originalią kultūros filosofijos kon-

---

⁵⁸ Šalkauskis, 1996, p. 477–478.

⁵⁹ Šis požiūris yra oficiali Katalikų Bažnyčios pozicija. „Krikščionis įpareigotas laikinųjų dalykų tvarkos klausimais pripažinti „teisėtą, nors ir skirtingą, nuomonę“. Kartu jis pašauktas atmesti moralinio reliatyvizmo ženklinają pliuralizmo sampratą, kuri demokratiniame gyvenime yra žalinga.“ *Doktrininė nota dėl katalikų veiklos ir elgesio politiniame gyvenime kai kurių klausimų*, <https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20021124_politica_lit.html>, 2020-10-30.

cepcija, kurios savitumą apibrėžia du veiksniai. Pirma, krikščionybė interpretuojama per kultūros filosofijos prizmę, ir būtent tai leidžia ją pritaikyti demokratijai. Antra, ši disciplina paverčiama ideologija, ir taip gali dalyvauti tarpukario Lietuvos politiniame gyvenime. Kultūros puoselėjimą Šalkauskis suvokė kaip pagrindinį tautinės valstybės tikslą. Iš atskiros srities ji virto viską subordinuojančiu veiksmu.

Iš aštuonių filosofijos ir demokratijos santykio aiškinimo perspektyvų Šalkauskio kultūros filosofija prieštarauja penkioms. Didžiausia įtampa yra tarp jo ir politinio liberalizmo koncepcijos. Jos šalininkai mano, kad filosofija ir kultūra turi būti atskirtos nuo politikos. Su Šalkauskio pažiūrų visuma taip pat nesuderinamas filosofijos ir istorizmo skyrimas. Istorizmas yra moderniojo požiūrio dalis ir todėl netinka Šalkauskio samprotavimams apie nekintamus kultūros pradus. Gindamas kultūrą, jis neapmąsto mokslo poveikio demokratijai. Šalkauskis pernelyg optimistiškai žiūri į teorijos vaidmenį ir nemato jos perdėto sureikšminimo pavojų. Nepaisant jo intencijų, kultūros filosofija liko atitrūkusi nuo tikrovės. Ji grindžiama ne konkrečios kultūros pažinimu, o išankstinėmis filosofinėmis nuostatomis. Tai, kad kultūros filosofijos disciplina buvo kuriama filosofijos beveik nepažįstančioje šalyje, sąlygojo jos tam tikrą neorganiškumą ir atitrūkimą nuo kultūrinės aplinkos.

Šalkauskio kultūros filosofija rodo reikšmingas tautinės valstybės ir demokratijos supratimo permainas po Antrojo pasaulinio karo. Pirma, politinio liberalizmo stiliumi atskyrus kultūrą ir politiką, tautinė valstybė netenka prasmės. Antra, filosofijos keitimas specializuotais mokslais leidžia nekreipti dėmesio į tautinių kultūrų skirtumus. Specializuoti mokslai pakeičia demokratijos sampratą. Šalkauskio pastangos kultūros filosofiją padaryti politinės kovos įrankiu prieštarauja nesuinteresuoto mokslinio pažinimo idėjai. Juo labiau įsigali mokslinis mąstymas, juo mažiau vietos lieka tautinei kultūrai. Nors pastaroji savaime nėra nei nacionalistinė, nei kosmopolitinė, mokslas yra kosmopolitinis. To nesuvokia Šalkauskis. Jis nemato, kad mokslas šalina teologiją, taip atmesdamas pagrindinę jo kultūros filosofijos prielaidą. Pašalinus religines prielaidas, jo kultūros filosofija netenka pagrindo.

Literatūra

- Bauman Z., *Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*, Polity Press, 1987.
- Donskis L., *Tarp Karlalio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*, Klaipėda, 1997.
- Doktrininė nota dėl katalikų veiklos ir elgesio politiniame gyvenime kai kurių klausimų, <https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20021124_politica_lit.html>.
- Hėgelis G., *Istorijos filosofija*, vertė A. Šliogeris, Vilnius: Mintis, 1990.
- Jokubaitis A., Jokubaitis L., „Istorizmo kritika be moralės“, *Problemos* 92, 2017, p. 23–33, <<https://doi.org/10.15388/Problemos.2017.92.10894>>.
- Kavolis V., *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994.
- Lehner U., *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford University Press, 2016.
- Mavein A., *Raštai*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1991.
- Maceina A., *Raštai*, t. 12, Vilnius: Margi raštai, 2007.
- Manent P., *Seeing Things Politically*, trans. R. C. Hancock, South Bend, Indiana: St. Augustine's Press, 2015.
- Manent P., *Miesto metamorfozės*, vertė R. Kuokštytė, Vilnius: Valstybingumo studijų centras, 2020.
- Manent P., *Natural Law and Human Rights. Toward Recovery of Practical Reason*, trans. R. C. Hancock, University of Notre Dame Press, 2020.
- Marksas K., Engelsas F., *Vokiečių ideologija*, vertė A. Kanapeckas, Vilnius: Mintis, 1974.
- Niebuhr R., *Christ and Culture*, HarperOne, 2001.
- Rawls J., *Politinis liberalizmas*, vertė A. Degutis, Vilnius: Eugrimas, 2002.
- Strauss L., *Liberalism Ancient and Modern*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1995.
- Strauss L., „Notes on The Concept of the Political“, Schmitt C., *The Concept of the Political*, trans. J. Harvey Lomax, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1996.
- Sverdiolas A., *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*, Vilnius: Apostrofa, 2012, p. 15.
- Šalkauskis S., *Raštai*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1990.
- Šalkauskis S., *Raštai*, t. 3, Vilnius: Mintis, 1993.
- Šalkauskis S., *Raštai*, t. 4, Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis S., *Raštai*, t. 5, Vilnius: Mintis, 1996.
- Šliogeris A., *Sietuvos. Eseištikos rinktinė*, Vilnius: Mintis, 1992.
- Toqueville A., *Apie demokratiją Amerikoje*, vertė V. Petrauskas, Vilnius: Amžius, 1996.
- Trumpa V., *Apie žmones ir laiką*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 314.
- „Ugdyti ne tautiškai, bet tautą. Prof. A. Sverdiolas apie filosofiją ir St. Šalkauski“, <<https://www.bernardinai.lt/2020-02-04-ugdyti-ne-tautiskai-bet-tauta-prof-a-sverdiolas-apie-filosofa-s-salkausi/>>.
- Walzer M., „Philosophy and Democracy“, *Political Theory* 3, 1981, p. 379–399.